

Дискурстагы (речтеги) кызматчы сөздөр жана байланыштуулук категориясы

Дискурсивдик-парадигматикалык байланыштуулук категориясы англис тилинде предлогдор, байламталар, бөлүкчөлөр жана артиклдар; орус тилинде предлогдор, байламталар жана бөлүкчөлөр; кыргыз тилинде жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана кызматчы атоочтордун катышуусу менен түзүлөт. Бул лингвистикалык категорияга анализ жасоодо актуалдуу сүйлөм мүчөлөрүн аныктоо керек.

XX-кылымдын башындагы немец лингвистеринин эмгектеринде берилгендей жана азыркы күндө да интенсивдүү түрдө өсүп жаткан актуалдуу сүйлөм мүчөлөрүнүн (коммуникативдик, психологиялык, психолингвистикалык) өтө чоң көлөмдө өзүнүн теориясы бар болгондуктан биз кандайдыр бир элементин гана колдонобуз. Бул актуалдуу сүйлөм мүчөлөрүнүн теориясынын негизги маанисин төмөндөгү жол менен түшүндүрүүгө болот; сүйлөмдөгү коммуникативдик мүчөлөрдү темага(негизине) жана ремага(ядрого) бөлүп айтып берүүгө болот. Тема дегенибиз так бар нерсе тилде кабар берген сүйлөмдүн психологиялык субъектиси. Рема сүйлөмдө жаңы гана пайда болгон темага мүнөздөмө берүүчү, темага эң жаңы жана акыркы кабар-маалымат берүүчү психологиялык предикат болуп саналат.

Бардык биз камтыган үч тилде тең идентикалык мааниге ээ болгон кызматчы сөздүн орус тилиндеги конкреттүү материалдагы катышуусун алып карап көрөлү.

I-дискурс:

1) В белом плае с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской походкой, ранним утром четырнадцатого числа весеннего месяца нисана в крытую колоннаду между двумя крыльями дворца Ирода Великого вышел прокуратор Иудеи Понтий Пилат.

2) Более всего на свете прокуратор ненавидел запах розового масла, и все теперь предвещало нехороший день, так как запах этот начал преследовало прокуратора с рассвета. Прокуратору казалось, что розовый запах источают кипарисы и пальмы в саду, что к запаху кожи и конвоя премешивается проклятая розовая струя. От флигелей к тылу дворца, где расположилась пришедшая с прокуратором в Ершалаим первая когорта Двенадцатого Молниеносного легиона, заносила дымом в колоннаду через верхнюю площадку сада, и к горьковатому дыму, свидетельствовавшему о том, что кашевары в кентуриях начали готовить обед, премешивался все тот же жирный розовый дух. О боги, боги, за что вы наказываете меня?

3) «Да, нет сомнений! Это она, опять она, непобедимая, ужасная болезнь гемикрания, при которой болит полголовы. От нее нет средств, нет никакого спасения. Попробую не двигать головой».

На мозаичном полу у фонтана уже было приготовлено кресло, и прокуратор, не глядя ни на кого, сел в него и протянул руку в сторону.

4) Секретарь почтительно вложил в эту руку кусок пергамента. Не удержавшись от болезненной гримасы, прокуратор Искоса, бегло проглядел написанное, вернул пергамент секретарю и с трудом проговорил:

-Подследственный из Галилеи? К тетрарху дело посылали?

-Да, прокуратор, - ответил секретарь.

-Что же он?

-Он отказался дать заключение по делу и смертный приговор Синедриона направил на выше утверждение,- объяснил секретарь.

Прокуратор дернул үекой и сказал тихо:

-Приведите обвиняемого.

5) И сейчас же с площадки сада под колонны на балкон двое легионеров ввели и поставили перед креслом прокуратора человека лет двадцати семи. Этот человек был одет в старенький и разорванный голубой хитон. Голова его была прикрыта белой повязкой с ремешком вокруг лба, а руки связаны за спиной. Под левом глазом у человека был большой

синяк, в углу рта- ссадина с запекшейся кровью. Приведенный с тревожным любопытством, глядел на прокуратора.

Биринчиден, орус тилиндеги байламталар кыргыз жана англис тилиндеги байламталар менен бирдей. Орус тилиндеги байламталар да жөнөкөй сүйлөмдө да, татаал сүйлөмдө да сөздөрдү байланыштырат. Экинчиден, байламталар өзүнүн семантикалык-синтаксикалык аткарган милдетине карай эки чоң топко бөлүнүшөт: **тең жана багыныңкы байламталар**.

Биз алган I-дискурсубузда тең жана багыныңкы байламталардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдөгү аткарган милдетинин жайылтылганы каралып чыкты.

II компонентте **«и, так как, что»** байламталары тең жана багыныңкы байламта катары татаал сүйлөмдүн сөз түркүмдөрүн байланыштырып турат, ал эми **«и»** байламтасы эки жолу жөнөкөй сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырып турат. III компонентте **«и»** предлогу эки жолу бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрүн, бир жолу тең байланыштуу сүйлөмдөрдү бириктирип турат. Ал эми IV-компонентте **«и»** предлогу эки жолу жөнөкөй(жөнөкөй жайылма) сүйлөмдө колдонулду. V-компонентте **«и»** жана **«а»** татаал сүйлөмдү бири-бири менен байланыштырып, ошондой эле **«и»** эки жолу бөлөк-бөлөк сүйлөм мүчөлөрүн бири-бири менен байланыштырды.

III-компонентте **«где»** кызматчы сөзү (где расположились...) колдонулду. Бул сөз байламтага, болгондо да багыныңкы байламтага таандык.

Англис тилиндеги байламталар жана байламта сөздөр дискурсивдик-парадигматикалык категорияны түзүүдө тике(түз) катыша албайт, бирок орус тилиндеги байламталар менен байламта сөздөр жөнүндө мындай деп айтууга болбойт.

Орус тилиндеги байламталар, болгондо да тең жана багыныңкы байламталар жана байламта сөздөр реманын(ядро) тайпасына кирет жана текст түзүүдө сүйлөмдү тема менен жана сүйлөмдү рема менен байланыштырууда чоң кызмат аткарат. Мына ушул жерде И.Н.Кручининанын «негизинен тең байланыштагы байламталар **«и»**, **«но»**, **«а»** текст түзүү милдетин аткарууда колдонулду жана бул байламталар текст түзүү милдетин аткарат» деген тыянагы тура экендигин аныктайт.

Ал эми багыныңкы байланыштагы байламталар татаал сүйлөмдөрдө эки бөлүктү(сүйлөмдөрдү) тематикалык жана рематикалык бөлүктөрдү бири-бири менен байланыштырып турат, ал тургай белгилүү(анык) контекстерде тең байланыштагы байламталар татаал сүйлөмдөрдүн эки бөлүгүн гана эмес дискурстардын ар түрдүү компоненттерин да байланыштырат.

Мына ошентип, 2-компоненттеги байламталар жана байламта сөздөр - **«и»**, **«так как»**, **«что»**, **«где»**-, 3-компоненттеги - **«и»**, 5-компоненттеги - **«и»**, **«а»** татаал сүйлөмдөрдүн 1-2-бөлүктөрүн эле байланыштырбай, биз колдонгон дискурстун биз атаган бардык компоненттеринде бири-бири менен тыгыз катнашта турат.

Ал эми азыр болсо, кызматчы сөздөрдүн ичинен англис жана орус тилинин предлогдоруна дал келген же болбосо бирдей кызмат аткарган кыргыз тилиндеги жандоочторду карап көрөлү.

II-дискурс:

1) «Отеллодон» кийин театр көрөрмандары Капар Медетбековдун -Жукеевин (Ж.Садыков «Жукеев-Пудовкин»), Порфирийин (Ф.М.Достоевский «Кылмыш жана Жаза»), Шаар башчысын (Н.Гоголь «Текшерүүчү»), Ысмайылын (Ч.Айтматов «Бетме бет»), Фальстафын (У.Шекспир «Винзордук ойсокелер»), Эзоптой даанышманынын (Фигейредо «Эзоп») жана башка көптөгөн ири пландагы каармандарын көрүп, актердук чыгармачылыктын кыя жолу менен кандайча ор таянып баратканын кызыгуу менен карап турду. Театр санатына кызыккандар, аны азыноолак талдоочулар К.Медетбековдун жогорудагы ролдорду, актерду кандайдыр жаңы бийиктикке - шекспириаданын туу чокуларынын бирине секирик жасоого таптап, ошого даярдап, түптөп келатканын аяр сезип турушкансыды. Ушул аралыкта Нарын театрынын чыгармачылык жамаатынын деңгээли, актердук мектеби да кыйла өсүп калган. Бирок, тилекке каршы, кыргыз режиссерлорунун чыгаандарын жетилткен ушул тоолук театрда 1970-80 жылдары тыңыраак режиссеру жок, өксүп жүрүштү.

2) Учурунда кайталангыс таланттуу режиссер Жалил Абдыкадыров ушул театрды кыйла жогору көтөрүп, а театр болсо анын талантын, адистик кудуретин курчута бүлөп, кийин соң ал инсан борбордогу Кыргыз Мамлекеттик академиялык драма театрына башкы режиссерлукка бекитилип кеткен. Белгилүү режиссерлор Эрменбек Токтогулов, Медербек Назаралиев, Бообек Ибраев да так ошол эле чыйыр менен ал кезде борбордо иштеп калышкан. Дагы бир таланттуу режиссер, маркум Рыспек Кемпирбаев «Ашырбай» сыяктуу тарыхый драмаларды, «Намыскөйлөр» сыяктуу кайталангыс сонун спектаклдерди дүңгүрөтө койсо да, эмгеги бааланбай жүрүп, акыры оорунун айынан көз жумду. Ара чолодо чакырылган режиссерлор, өз режиссердой болмок кайда-ээ ...».

Кыргыз тилиндеги жандоочторду да англис жана орус тилиндеги эквиваленттериндей эле төмөндөгүдөй үч квалификацияга бөлөбүз: мейкиндик жандоочу, убакыт жандоочу жана ар түрдүү логикалык мамиледеги жандоочтор. Бирок англис тили менен орус тили бири-бирине дал келгендиктен же окшош болгондуктан мындагы предлогдорду жогорудагыдай квалификацияларга бөлүүгө болот, ал эми кыргыз тилиндеги жандоочторду так мындай квалификациялоого же бөлүүгө (атоого) туура келбейт.

II- дискурста «менен» жандоочу ар түрдүү маани берип калууда: I-компонентте «кыя жолу менен» деген сүйлөмдө мейкиндик(аралык) мааниде, ал эми «кызыгуу менен» деген сүйлөмдө логикалык мааниде шарттуу кыймылды билдирүүдө, II-компонентте «ошол эле чыйыр менен» бул жерде да логикалык мааниде кыймыл аракеттин чогуу аткарылып жаткандыгын туюндурууда.

Адабияттар

1. Пауль Г. Принципы истории языка (пер.с нем).-М.: Изд-во иностр.лит-ры, 1960.-500стр.
2. Реферовская Е.А, 1989; см.также: Лингвистический энциклопедический словарь, 1990:22-23.
3. Реферовская Е.А, 1989; см.также: Лингвистический энциклопедический словарь, 1989:12-14.
4. Булгаков М.А. Избранное/ Для стар.шк.возраста /Сост.авт. М.О.Чудакова.-М.: Просвещение, 1991.-15.
5. Белошапкова В.А., Земская Е.А., Милославский И.Г., Панов М.В. Современный русский язык: Учебн. Для студ.филол. спец.ун-тов.- М.: Высшая школа,1981:357.
6. Галкина-Федорук Е.М., К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология: Учеб.пос.для пед.инс-тов.-изд.2-е, испр.-Госучпедгиз Минпрос РСФСР,-1958:388-390.
7. Галкина-Федорук, Горшкова, Шанский, 1958:391; Валгина, 1991:313.
8. Кручинина И.Н. Текстобразующие функции сочинительной связи // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст (Виноградовские чтения XII-XIII) /Отв.ред. Н.Ю.Шведова.-М.:Наука,1984.-стр.204.
9. Рыскулбеков Т. Алп тагдырлардын ажары (Кыргыз Республикасынын Эл аралык артисти Капар Медетбековдун чыгармачылык ажары). - Бишкек: «Кыргызтеатр», 1996:30-31бет.
10. Мураталиев Ж. Жандоочтор.- //Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1- бөлүм. Фонетика жана морфология,- Фрунзе: Илим,1980.-Б.: 476-480. Биялиев, 2003-89-91.
11. Золотова Г.А. Роль ремы в организации текста // Синтаксис текста / Отв.ред.Г.А.Зопотова.-М.:Наука,1979.-стр.118-119; Мусаева, 1997:74-75.